

Met Geelse inslag Het ware aanzien van de middeleeuwen

Jef Van Meensel

Afgezien van deze aangepaste inleiding staat de onderstaande bijdrage al vanaf 2009 als 'supplement' bij 'In het kader van de algemene en de kerkgeschiedenis. Geschiedenis van de Geelse Sint-Amandsparochie tot ca. 1500'. Onder deze koppen kunnen geïnteresseerden deze geschiedenis - en het supplement daarbij - op de website van deze Geelse kerkgemeenschap raadplegen. Dezelfde aanvulling verscheen een jaar later – juli 2010 – ook in de Nieuwsbrief van OSSAG, de oud-leerlingenbond van het (vroegere) Sint-Aloysiuscollege uit dezelfde stad. Toen mijn bijdrage al een hele tijd verschenen was, las ik met grote instemming in De Standaard der Letteren van 29 oktober 2010 een recensie van twee boeken. Onder de koppen 'De middeleeuwen waren niet zo duister. Slimmeriken ter ere van God' worden er de volgende uit het Engels vertaalde publicaties in besproken: Gods filosofen van JAMES HANNAM en Het huis der wijsheid van JONATHAN LYONS. De bewuste boekbeoordeling beaamt mijn supplement-bijdrage en in het februarinummer 2011 van Streven gebeurt dat ook waar de auteur Mathias E. Storme naar het werk van Hannam verwijst, als hij het over het belang van de middeleeuwse katholieke wetenschaps- en onderwijs traditie heeft. De originele titel van Hannams uitgave luidt trouwens als volgt: 'God's Philosophers: How the Medieval World Laid the Foundations of Modern Science' en ze verscheen in 2009.¹ Tot in de titels bevestigt de hierboven vermelde boekbespreking van De Standaard bijgevolg mijn stelling, dat er tot op vandaag nogal eens naar de ('duistere') middeleeuwen verwezen wordt om bepaalde gebeurtenissen, opvattingen en toestanden uit de actualiteit in hun bekrompenheid toe te lichten. Wat hieronder volgt tracht aan te tonen dat een verband als dit ten onrechte gelegd wordt. Iets wat uiteindelijk dus ook met de oorspronkelijke titel van Hannams werk en met de woorden van Storme kan bevestigd worden.

Over de val van het Romeinse imperium enerzijds en over de middeleeuwen anderzijds heersen nogal wat misverstanden. Daarom is het misschien wel even interessant eerst kort de ondergang van Rome, daarna uitvoeriger de periode van de middeleeuwen te belichten. Want over deze historische periode gaat deze bijdrage eigenlijk. Vooreerst is er immers de merkwaardige manier waarop de hoogstaande antieke beschaving teloorving. Vervolgens frappeert het unieke, steeds volgehouden vooruitgangsstreven, dat de middeleeuwen in alle aspecten van hun samenleving kenmerkte. Beide beginselen worden hieronder toegelicht.²

Ten eerste, het Romeinse wereldrijk ging aan het ontbreken van (werk)slaven ten onder. Want daaraan had het eeuwenlang zijn bloei te danken: inderdaad, de slavernij vormde nagenoeg de integrale economische onderbouw waarop de bovenbouw van het Romeinse imperium de hele tijd steunde. Daardoor had het steeds van technologische en ambachtelijke vernieuwingen in het economische leven afgezien. Toen de noden zeer dringend om verse toevoer van slaven vroegen, kon dit verstarde imperium er geen

beroep meer op doen. Het fundament waarop het keizerrijk steunde verschrompelde dan ook zodanig dat het in elkaar stortte.³

Ten tweede, onder druk vanuit het Oosten staken de Germanen, in stamverband, de grenzen van Donau en Rijn over en drongen het Romeinse rijk binnen (vierde-vijfde eeuw). Hart en basis van hun samenleving was het domein. Daarin had iedere klasse, ook die van de lijfeigenen, min of meer mogelijkheid tot initiatief. Er ontwikkelde zich een maatschappij, die almaar meer gebruik maakte van voor die tijd hoogtechnologische systemen en uiterst adequate werkmethoden om aan allerlei levensnoodzakelijke behoeften en uitdagingen het hoofd te kunnen bieden. Die gedreven vindingrijkheid, gebaseerd op verre contacten, manifesteerde zich eerst in de landbouwproductie, het ambachtswezen en de sociale weefsels, daarna in de lokale en nationale bestuursvormen, de bouw- en krijgskunde en in de handelspraktijken. Vooral vanaf de tiende eeuw nam de bloei van de middeleeuwen toe. Daarvan zijn de Hanzesteden en de jaarmarkten treffende voorbeelden. Hun technologisch aanpassingsvermogen, bijvoorbeeld in de scheepvaart, maakte het ze nog later mogelijk verre en uitgebreide emigratiestromen op gang te brengen, commerciële, militaire en missionaire expedities te ondernemen en zich zelfs aan onvoorstelbaar gewaagde en succesvolle ontdekkingsreizen (Christoffel Columbus) te wagen. Er kan dus bezwaarlijk van het “herfsttij der middeleeuwen”⁴ gesproken worden.⁵

Mag er in de volgende alinea's uitgebreid worden om te bewijzen, wat er in de voorgaande alinea beweerd wordt? Want de zijsprong die nu volgt wil dat middeleeuwse vernuft aantonen aan de hand van twee treffende voorbeelden.

Zo is er in de eerste plaats de kogge, een middeleeuws vrachtschip dat vanaf de tiende eeuw een sleutelfunctie in de internationale scheepvaart ging vervullen. Dat gebeurde op een ogenblik, dat Vlaanderen en de Vlaamse steden over heel Europa bekend raakten door hun economische en culturele hoogbloei, die vooral aan de internationaal georiënteerde handel te danken was. Voor deze bijdrage komt het goed uit, dat nog in de jaren 2000 en 2002 twee haast intacte exemplaren van deze kogge bij baggerwerken aan het Doelse Deurganckdok bloot kwamen te liggen. Het zijn de twee enige, volledig bewaarde exemplaren die er totnogtoe van beschikbaar zijn. Vroeger kon men voor onderzoek enkel op tekeningen en aanverwante afbeeldingen steunen. De kogge speelde

als goederenschip, bijvoorbeeld, een belangrijke rol in de Europese handel van de late middeleeuwen. Via rivieren en kanalen waren de Vlaamse havens Antwerpen en Brugge verbonden met de belangrijkste Europese steden. Beide aanlegplaatsen groeiden door de almaar toenemende handel tot economische en culturele metropolen uit. In het kader van de samenwerking tussen handelaars en steden van de machtige Hanze verzorgden beide havens de vrachtvaart van en naar de commerciële centra aan de Noord- en Oostzee. De kogge fungeerde hierbij als “het werkpaard van dienst tussen de Hanzesteden”. Het schip had immers veel voordelen: het vroeg weinig tijd om het te bouwen, kon tegen een stoot en bleef dus lang in de vaart. Naast snelheid en wendbaarheid had het bovendien nog een groot laadvermogen. Beide opgegraven boten dateren uit de veertiende eeuw. Het exemplaar van 2000 is uit eikenhout en heeft een lengte van tweeëntwintig meter bij een breedte van zeven. In bedrijf moet het bij de honderd ton gewogen hebben. Er zal nu werk van gemaakt worden om deze unieke, want vrij gave exemplaren van dit in de

*De Geelse
Sint-
Amandskerk.
Foto genomen
aan het begin
van de
noordelijke
dwarsbeuk*

middeleeuwen bekend scheepstype voor het nageslacht te bewaren en in een museum onder te brengen.⁶

Een tweede voorbeeld heeft met de revolutionaire innovatie van de middeleeuwse sacrale bouwkunst en –kunde te maken. Vanaf de twaalfde eeuw demonstreerden de middeleeuwen immers hun gedurfde vindingrijkheid in de kerkenbouw, waarvan de voorbeelden met de aanvankelijk negatief bedoelde term gotiek in de kunstgeschiedenis bekend geraakten.⁷ Twee late voorbeelden van deze middeleeuwse bouwkunst zijn de Geelse Sint-Amands- en Sint-Dimpnakerk. De eerste was voor eeuwen de Geelse parochiekerk bij uitstek, de tweede een bedevaartskerk met grote bekendheid. Zo’n bouwwerk voor de eredienst noemt men wel eens *Domus Dei*, het “huis van God”. Dat slaat op de boeken *Genesis* (Jacobs droom in Betel) en *Exodus* (de Ark van het Verbond). In tegenstelling tot Bernardus van Clervaux, die zijn cisterciënzer kloosters en kerken in een sobere, gotisch oprijzende gedaante voorstond, inspireerde zijn vriend, de Parijse benedictijnerabt Suger, zich in diezelfde 12de eeuw, onder meer, op de twee genoemde bijbelplaatsen om zijn gotische ‘God is Licht’-visie, luisterrijker dan Bernardus aanstond, op de Parijse Saint-Denisbasiliek toe te passen. Suger formuleerde zijn opvatting over het licht woordspelend als volgt: “*Claret enim claris quod clare concopulatur*: want lichtend is wat lichtend aan het licht wordt gekoppeld”. Dat kon toen pas in deze basiliek, waar de Franse koningen begraven werden, omdat de bouwmeesters de techniek van het

(kruis)ribbengewelf beheersten. Een gewelf als dit berust op een vierhoekige grondslag. Zijn gewelfvelden steunen op elkaar kruisende of in een sluitsteen samenkomende ribben of bogen, die als steun bij het opmetselen van een gewelf gebruikt worden. Door zo'n gewelf werd de zijwaartse en neerwaartse druk van het gebouw door een geraamte van ribben, gewelfdiensten, zuilen, luchtbogen en steunberen opgevangen. Gewelfdiensten zijn ranke halfzuiltjes die van een (half)pijler vertrekken om de gewelfribben te dragen. De ritmische eenheid van zo'n gebouw is de travee, het gedeelte onder een overkluisd gewelfveld of het vlak dat door een gewelf wordt overspannen. Men kon met dit schragende skeletstelsel hoog en luchtig bouwen. Dat kan men zien op de foto's die de interieurs van beide Geelse kerken tonen. Met het ribgewelf waren de architecten immers beter gewapend om het gewicht van het dakgebinte af te leiden. Bij de houten dakbekapping van de Sint-Amandskerk volgen de nog originele dakspanten elkaar ritmisch op. Dat gebeurt in het verticale verlengde van de traveeën uit het schip. Deze manier van bekappen is een combinatie van technisch vernuft en esthetisch verantwoorde harmonie. Dit hoogstaande samenspel stamt dus uit de middeleeuwen en is nagenoeg op dezelfde manier in haast alle gotische kerken terug te vinden.

De volgelingen van Sint-Bernardus bouwden hun kloosterkerken op deze gotische manier. Suger deed dat eveneens. Maar in navolging van deze laatste bouwheer sloten bouwmeesters van andere bedehuizen de open, in het onstoffelijke licht badende ruimten af met enorme ramen en roosvensters in brandglas, die prachtige paarse kleurtaferelen - hoofdzakelijk dankzij blauw en rood brandglas - te voorschijn toverden. Bovendien werden de muurpartijen van binnen en van buiten met kleurrijke taferelen opgehoogd. De Geelse gotische kerken zijn daar weliswaar bescheiden, maar mooie navolgingen van. Sint-Amands werd als Geelse parochiekerk in 1451 plechtig ingewijd door de bisschop van Kamerijk. Opedragen werd de kerkwijdingsmis *Terribilis locus iste* met een verwijzing naar de droom van Jacob en met het mooie epistel uit de *Openbaring* dat naar

het Nieuwe Jeruzalem verwijst. Vóór de brand van 1488-89 was de Sint-Amandskerk helemaal opgetrokken in witte zandsteen afkomstig van het hertogdom Brabant (de omgeving van Balegem of van Tienen: Gobertingen). Toren en zuidwestkant van het schip waren toen overeind gebleven. Dat gedeelte werd bij de heropbouw in het bakstenen geheel van middenschip, transept en koorpartij geïntegreerd. Om het Vlaams verband van de bakstenen muren nog meer draagkracht te geven en ook als versiering werden lagen baksteen (uit Geel Punt en Oevel) met die uit witsteen afgewisseld (speklagen). Zo werd de kerk een combinatie van gotiek naar Brabantse en naar Kempense stijl. De stoere zuilen van de middenbeuk, de kruisribben, de druiplijsten, de afzaten, de kapitelen, de raam- en deurprofielen werden in ijzerzandsteen van het Hageland uitgevoerd. Op die manier kwam de gotiek van het Hageland – of de Demergotiek – die van Kempen en Brabant vervoegen.

Het zou te veel plaats in beslag nemen om eveneens over de Sint-Dimpnakerk uitvoerig uit te weiden. Alleen nog wat volgt. De illustratie toont het gotische kerkinterieur nog in zijn laatmiddeleeuwse, ongerepte glorie van vóór de slag van Geel (september 1944). Het schip baadt in een zee van licht, gotisch licht, het Licht van Suger. Het is alsof het wacht op een stroom bedevaarders, die meteen daarna, in een weelde van wierook en onder het

De Sint-Dimpnakerk van Geel vóór september '44: door haar lichteffecten symbool van het Nieuwe Jeruzalem

door het orgel aan het trillen gebrachte ribbengewelf, de celebrant, zijn assistenten en acolieten, in hun feestelijke kazuifels, “zullen zien opgaan naar het hoogaltaar”, terwijl het koor op het doksaal het *Terribilis Iste* van het *Introitus* aanheft. Het is alsof de ritmiek van de pijlers, de opeenvolging van de traveeën en de symmetrische kleureffecten der bouwstenen het vanzelfsprekende kader vormen van een totaalkunstwerk, waarin de celebrerende priesterfiguur helemaal ten Oosten aan het hoogaltaar biddend de hoogmis

inzet met de woorden: “*Introibo ad altare Dei. Ad Deum qui laetificat juventutem meam*”.⁸

Tot zover deze dubbele excursie over het tweede punt van deze bijdrage. Ze belichtte twee markante voorbeelden, één uit het commerciële en een ander uit het sacrale milieu. In beide gevallen wordt hiermee de stelling van progressieve middeleeuwen op een duidelijke manier aangetoond.

Ten derde, de middeleeuwse kerk⁹, ontstaan in de glorie-tijd van de Romeinen, kreeg in dat alles haar eigen vitale rol te vervullen. Met vallen en opstaan ijverde ze meteen voor de vervulling van haar kernboodschap: “Wat gij aan de minste van de mijnen hebt gedaan, dat hebt gij aan Mij gedaan” (Mt. 25, 40). De mogelijkheid tot verlossing voor wie haar voorschriften volgde, de belofte van een eeuwig geluk, de uitnodiging tot bekering aan iedereen zonder onderscheid van klasse verklaren de aantrekkingskracht van deze uit het Jodendom gegroeide godsdienst. Ook voor die tijd geldt bovendien de volgende principiële beschouwing. Ze is van Tüchle en hij stelt daarin “dat de kerk als de voortlevende Christus, de voedingsbodem is, van waaruit levend de individuele christen pas een gelovige wordt; dat haar oordeel voorwaarde is voor de waarheid van het theologische inzicht en voor de heiligheid van het handelen van de individuele christen”.¹⁰

Momenten van moreel en spiritueel verval bij hogere en lagere clerus konden niet verhinderen dat de normen en waarden van de kerk de levensdrang van de middeleeuwen door de tijden heen dynamisch beïnvloedden. De *tristitia* of de levensmoeheid was toen de achtste hoofdzonde!¹¹ En haar tegendeel een aangeprezen deugd. Dat droeg bij aan de verbluffende ontwikkelings- en expansiedrang die deze tijden kenmerkten. Dat leidde daarenboven ook tot pieken van culturele bloei, tot felle perioden van renaissance zo men wil. En de middeleeuwen, ook zij kenden hun klassiekers uit de oudheid! Vernieuwende monumentale, picturale en muzikale verwezenlijkingen uit die tijd, in hoofdzaak van kerkelijke oorsprong, dwingen nu nog onze bewondering af. Bovendien ontwikkelde zich een wereldliteratuur in het Latijn en de volkstaal waarvan de motieven letteren en kunsten tot op de dag van vandaag blijven inspireren en beïnvloeden. De middeleeuwse mysticus Jan van Ruusbroec blijft de nagenoeg enige Vlaming die op de internationale literaire canon prijkt. Dan wordt er nog gezweven over het cisterciënzerideaal *ora et labora*, dat de middeleeuwen met een onverwoestbare, vindingrijke arbeidsethiek bezielde. Monniken zetten die op hun talloze domeinen scheppend en vernuftig in de praktijk om en gaven ze aan anderen door. Op die manier droegen ze bij aan progressieve middeleeuwen, waarzonder zelfs de Verlichting¹² voor een deel ondenkbaar zou zijn geweest.

Dan is er, ten vierde, de renaissance. Deze cultuurstroming wordt in het nu volgende punt besproken. Ze ontstond rond 1350 in rijk geworden, middeleeuwse, Italiaanse handelscentra. Haar vertegenwoordigers uit de zeer beperkte, stedelijke elite spitsten hun aandacht doelbewust toe op de tijd van Grieken en Romeinen en minder op die van bijbel en christendom. De mens in zijn meest verheven verschijning werd het hoofdthema van hun bij uitstek literaire en artistieke productie, die elitair, individualistisch en humanistisch was. Hun opvoedingsideaal streefde eerder naar de vorming van de universeel ontwikkelde *homo novus*, dan naar die van de diep religieuze geestelijke. Maar de renaissance was geen breuk met de middeleeuwen, wel een overgangsfase van deze laatste periode naar de moderne beschaving. Zoals uit de vorige alinea blijkt, blonken de

middeleeuwen uit op technologisch en wetenschappelijk vlak. Ze bleven daar nog bewijzen van leveren op het ogenblik dat de renaissance op heel ander terrein opgang begon te maken. De Dante van de *Divina Commedia* en de Van Eyck van *Het Lam Gods*, beiden middeleeuwers, hoefden bovendien qua uitdrukingskracht en vormbeheersing niet onder te doen voor de prestaties van renaissancisten als Petrarca of Michelangelo. De eerste twee waren technisch en kwalitatief zeker zo vernieuwend in hun disciplines als het de laatste twee waren.¹³

Aantekeningen

¹ G. MACHIELS, 'De middeleeuwen waren niet zo duister. Slimmeriken ter ere van God', in: *De Standaard der Letteren*, nr. 3049, 29_10_2010, Letteren. L3 (een recensie van JAMES HANNAM, *Gods filosofen*. Vertaald door Paul Syrier, Nieuw Amsterdam en van JONATHAN LYONS, *Het huis der wijsheid*. Vertaald door Ruud van de Plassche en Jan van de Westelaken, Bulaaq/Epo); M. E. STORME, 'De Katholieke universiteit als herdenkende en contrasterende gemeenschap', in: *Streven*, Jaargang 78, februari 2011, p. 172.

² Toepasselijk op het hele artikel: J. HEERS, *Le Moyen Age, une imposture*. Collections Vérités et Légendes, Parijs, 1992; "L'Église, meurtrière de l'empire romain et de la culture antique?", en "L'Église, véhicule du 'mal romain'?", in J. DUMONT, *L'église au risque de l'histoire*, éd. Criterion, 1981, resp. pp. 15-39 en 41-110; C. DAWSON, *De Schepping van Europa*, Antwerpen-Utrecht, z.j., pp. 243-248.

³ L.S., STAVRIONOS, *A global history. From prehistory tot the present*, Englewood Cliffs New Jersey, 1988⁴, pp. 149-153.

⁴ Over “herfsttij”: J. HEERS, Première partie, *Moyen Âge et Renaissance. La Magie des mots inventés*, “2. Le Moyen Âge, un fantôme bien vivant”, *L’automne du moyen âge*, pp. 40-44.

⁵ Over de zeer heldere en verhelderende visie op de heerlijke en domaniale economie van de middeleeuwen: J. HEERS., Troisième partie, *Les paysans ou la légende noir*, pp. 142-216; voor deze hele alinea bovendien: L.S., STAVRIONOS, pp. 153-166, 178-181, 257-265, 267-269; B.H. SLICHER VAN BATH, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)*, Utrecht-Antwerpen, 1960, pp. 29-30, 40-44, 51-82, 86-108, 168-178; R. PERNOUD, *De glans der middeleeuwen*, Antwerpen-Utrecht, z.j., pp. 31-55;

⁶ Over de kogge: “Schoon schip maken”, in *De Standaard*, 25 november 2009; en: *Het VIOE coördineert het project van de Doelse koggen, persbericht*, Brussel 24 november 2009, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE).

⁷ Over de negatieve kijk van toenmalige Italiaanse kunstenaars en intellectuelen op de middeleeuwse kunst als een rampzalige breuk met die van de antieke beschaving (de kerkenbouw, bijvoorbeeld, smalend afgedaan als *gotico, tedesco*): J. HEERS, Première partie, *Moyen Âge et Renaissance. La Magie des mots inventés*, “3. La Renaissance. Les inventeurs (XIV-XVe siècles)”, pp. 45-63.

⁸ Over de revolutionaire bouwtechniek van de gotiek: J. FITCHEN, *The Construction of Gothic Cathedrals*, Londen en Chicago, reprint van 1961: handelt, onder meer, over: *constructional means, mediavel types of vaulting, gothic formwork, gothic centering, erection of rib vaulting without formwork*; G. DUBY, *De Kathedralenbouwers. Portret van de middeleeuwse maatschappij, 980-1420*, Amsterdam, 1989, pp. 110-122; J. ROCACHER, “L’Art et la Mystique”, in: *Esprit & Vie. L’ami du clergé*, n° 5, 4 février 1988, pp. 65-71; J. VAN MEENSEL, “De Geelse Sint-Amandskerk, bouwkundig”, in: *Jaarboek 41 – 2006*, Geels Geschiedkundig Genootschap, Geel, 2006, pp. 139-163; ID., *De Geelse Sint-Amandskerk*, Geel, 1995, tweede vermeerderde druk; ID., “Geelse Gebouwen van de eredienst”, in *Symbolen. Open Monumentendag Geel 2002*, brochure van Toerisme-Geel, 2002, pp. 16-34; ID., “Twee houten kunstwerken in de Sint-Dimpnakerk” en “Natuurmotieven in de Sint-Amands- en Sint-Dimpnakerk”, in *Jaarboek 40 – 2005 van de Vrijheid en het Land van Geel*, Geels Geschiedkundig Genootschap, Geel, resp. pp. 185-196 en pp. 197-206; ID., “Gezag van gedachten, macht van mythen. Omtrent Sint-Amands- en Sint-Dimpnakerk”, in *Jaarboek 41 – 2006* van hetzelfde GGG, pp. 165-173; J. CALMETTE et H. DAVID, *Saint Bernard*, Parijs, 1953, pp. 52-65. De Latijnse tekst van de gebeden aan de voet van het altaar luidt in vertaling: “Ik ga op naar Gods Altaar. Naar God die mijn jeugd verblijdt”; over de Gregoriaanse hoogmis als totaalkunstwerk: L. SPITZER, *Eine Methode Literatur zu interpretieren*, München, 1975, p. 105.

⁹ Voor dit hele derde onderdeel: J. HEERS, Première partie, *Moyen Âge et Renaissance. La Magie des mots inventés*, “2. Le Moyen Âge, un fantôme bien vivant”, pp. 30-44; en: Quatrième partie, *L’Église. Autres légendes. Autres combats*, pp. 217-262; L.S., STAVRIONOS, pp. 216-218, 260-261; 107-162, 200-208; C. DAWSON, pp. 9-16; 169-185; G. DUBY 1989, pp. 252-253.

¹⁰ L.S., STAVRIONOS, pp. 112-114, R. PERNOUD, pp.66-93: het citaat komt uit: H. TÜCHLE, ‘Reformatie’, in: *Geschiedenis van de Kerk*, deel V, Hilversum, 1968, p. 62.

¹¹ R. PERNOUD, pp. 92-93.

¹² In een toespraak tijdens een internationaal colloquium van de *Alliance Française* onderstreepte Europees president Herman Van Rompuy de christelijke wortels van de Verlichting. *Kerk en Leven*, 10_02_2010.

¹³ J. HEERS, pp. 32-36; L.S., STAVRIONOS, pp. 265-269. Zie ook noot 7.